

GAZZÂLÎ'NİN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE SEÇKİNCİLİK VE SIRADANCILIK ÖĞRETİSİ VE KİMİ SONUÇLARI

Yrd. Doç. Dr. Hasan Aydın
OMÜ Sinop Eğitim Fakültesi
haydin@omu.edu.tr

1.Giriş:

Klasik İslam düşüncesinde, seçkincilik ve sıradancılık öğretisi önemli bir yer tutar ve hemen her düşünürün düşünce sisteminde karşılaşılır. Nitekim anılan öğretinin izlerini, Bağdadî, Bâkılânî ve Cüveynî gibi kelâmcıların, Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi İslam filozoflarının, Hallac-ı Mansûr, Suhreverdî ve İbn Arabî gibi tasavvufçuların düşün sistemlerinde bulmak olasıdır. Onların düşün sistemlerinde bu öğretiyi, varlıkbilimsel (*ontolojik*) ve bilgikuramsal (*epistemolojik*) bir temele oturmaktadır. Zira onlarca varlıklar, ne varlıkbilimsel ne de bilgikuramsal açıdan eşittir; çünkü onların varlık hiyerarşisi, Tanrı'dan başlayıp maddeye değin uzanan dikey bir hiyerarşi içinde yapılanmıştır. Bu anlayışın bir uzantısı olarak, söz gelimi varlıklar, varlıkbilimsel açıdan ilk neden olan Tanrı, ilk akıl, akılsallar, göksel nefesler, insan, hayvan, bitki, madenler ve nihayet hava, toprak, su ve ateşten oluşan dört kök olarak sıralanır. Aynı anlayışın bilgikuramsal uzantısı ise şöyledir: Bilgi, ilk varlığı ifade eden ve mutlak olan Tanrı'ya aittir ve O, bilgiyi sırasıyla önce ilk akla, ardından göksel-ayrık akıllara ve tümel akıl ve tümel nefes aracılığı ile de insanlardan dilediğine, bir diğer deyişle, peygamber ve velilerden oluşan seçkin kullarına verir (feyz); oysa sıradan insanlar bu bilgiye doğrudan ulaşamazlar; sadece seçkinlerden öğrenirler ve onlara uyarlar.

Aslında insansal düzeyde dile gelen seçkincilik ve sıradancılık öğretisi, peygamberlik kurumunun onaylandığı düşün sisteminin zorunlu bir sonucudur ve peygamberlik kurumu, İbn er-Ravendî ve Ebû Bekr Zekeriyâ er-Râzî gibi birkaç istisna düşünür bir kenara bırakılırsa tüm İslam düşünürlerince onanmıştır. Çünkü, Tanrı'nın insanlardan birisini seçip, kendi istemiyle ona, bilgi ve hikmeti verdiğini, bir başka deyişle peygamberlik kurumunu kabul etmek, onları diğer insanlardan hem varlıkbilimsel hem de bilgikuramsal açıdan ayrıcalıklı bir konuma yükseltmek demektir. Gerçekten İslam dinsel bildirilerine bakıldığında, peygamberlerin gerek bilgikuramsal gerekse varlıkbilimsel açıdan diğer insanlardan üstün kılındığının ifade edildiğini, onlara diğer insanlara verilmeyen, kimi ayrıcalıkların verildiğinin söylendiğini görürüz. Bu ayrıcalıklar, vahiyde olduğu gibi, kimi zaman bilgi kaynaklarındaki bir ayrıcalığa¹ kimi zaman da, Hz. Muhammed örneğinde olduğu gibi, dörtten fazla kadınla evlenebilmek ve eşlerine ayrıcalık tanımak gibi sosyal

---

¹ Örneğin bkz. **Fussilet Sûresi**, 6; **Nisâ Sûresi**, 163.

olgulara dönük olabilmektedir.² Ayrıca, İslam dinsel bildirilerinde muhkem (*açık anlatımlı*) ve müteşâbih (*simgesel anlatımlı*) kavramlarından söz edilmesi³ ve kimi yorumlara göre, müteşâbih olanların yalnızca bilgide derinleşmiş (*râsih*) olanlarca bilinebileceğinin söylenmesi⁴ yine Tanrı'nın, peygamberlerin dışındaki diğer seçkin veli kullarına kendi katından kimi ilhamlar (*ilm el-ledün*) verebileceği düşüncesinin ileri sürülmüş olması⁵ seçkincilik ve sıradancılık öğretisinin meşrulaştırılmasında ve kapsamının genişletilmesinde etkin bir rol oynamıştır.

Kendinden önce oluşturulmuş düşünce geleneğini ve İslam dinsel bildirilerinin genel eğilimini dikkate alan Gazzâlî, seçkincilik ve sıradancılık öğretisini onaylamış ve ona bilgikuramsal ve varlıkbilimsel anlayışında önemli bir yer vermiştir. Onun bu konuda en yakın esin kaynağının Fârâbî olduğu söylenebilir. Nitekim o, Fârâbî'deki anlatıma⁶ oldukça yakın bir ifadeyle genelde varlıkları, Tanrı'dan yola çıkarak varlıkbilimsel değeri gittikçe düşen bir varlık hiyerarşisi benimsemekte ve aynı hiyerarşiyi insanlara da uygulamaktadır.⁷ Onca, varlık hiyerarşisinin en tepesinde ilk neden olan mutlak güç ve irade sahibi Tanrı yer aldığı gibi, insansal-toplumsal hiyerarşinin en tepesinde de O'nun seçtiği kişiyi imleyen peygamberler bulunmaktadır. Ardından veliler, bilgeler (*ulemâ*) ve yer yer de siyasiler gelmektedir.⁸ Çünkü veliler, Tanrı ile tıpkı peygamber gibi, ilham kanalıyla da olsa, kimi bilgiler almakta⁹; siyasiler ise, onun kimi zaman dillendirdiği deyişle, Tanrı'nın insanları yönetmeleri için yarattığı insanlar ve Tanrı'nın gölgeleri (zıl el-Allah) olmaktadır.¹⁰ O, kelâmcı ve fıkıhçıları, onların kimi konularda, halk düzeyini aşıklarını söylese de¹¹ genelde halk düzeyine yakın bir konuma oturtmaktadır. Sıradan insanları, yani çiftçiler, esnaf ve tüccarları ise en alta yerleştirmektedir. Kuşkusuz onun yaptığı bu sınıflama, insanların hem varlıkbilimsel değerini hem bilgisel yetilerini hem de yönetsel durumlarını dikkate alan bir sınıflamadır. O bu sınıflamasını, kimi zaman seçkinler seçkini (*havâss*

² Örneğin bkz. **Ahzâb Sûresi**, 30-33, 50-53.

³ Kur'an'daki, muhkem ve müteşâbih deyişlerinin geçtiği ayetler paradoks içerir. Nitekim, **Hûd Sûresi**, 1. ayet Kur'an'ın tamamının muhkem olduğunu söylerken, **Zümer Sûresinin** 23. ayeti onun tamamının müteşâbih olduğunu söyler. **Âli İmrân Sûresinin** 7. ayeti ise bir kısmının muhkem, bir kısmının da müteşâbih olduğunu söyler.

⁴ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, TDV Yayınları, Ankara 1989, s. 129.

⁵ Bkz. **Kehf Sûresi**, 65; **Bakara Sûresi**, 269.

⁶ Bkz. Fârâbî, **el-Medinet'ül Fâzıla**, çeviren: Nafiz Danışman, MEB Yayınları, İstanbul 1990, ss. 30 vdd..

⁷ Bkz. Gazzâlî, **Me'âric el-Kuds fi Medâric Ma'rife en-Nefs**, Beyrût 1988, ss. 105 vdd..

⁸ Bkz. Gazzâlî, **el-Mednûn bihi 'alâ Gayri Ehlihi (el-Mednûn el-Kebîr)**, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: II, Beyrût 1986, ss. 122-123 ve 141-142; **el-Maksad el-Esnâ fi Şerh Esmâ' Allah el-Husnâ**, tahkik: Ahmed Kabbânî, Beyrût, tarihsiz., ss. 28-29 ve 35-36 ve 45-56 ve 77-78 ve 80-82 ve 105; **İhyâ' 'Ulûm ed-Dîn**, cilt: I, Beyrût, tarihsiz., s. 19; **Miškât el-Envâr**, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 6 vd.; **Me'âric.**, s. 105.

⁹ Bkz. Gazzâlî, **er-Risâle el-Ledünniyye**, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 87 ve 105 vdd.; **Kimya-yı Saâdet**, çeviren: A. Faruk Meyan, Bedir Yaynevi, İstanbul 1979, ss. 29-30; **Mi'râc es-Sâlikîn**, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: III, Beyrût 1986, s. 139; **Miškât el-Envâr**, s. 35; **İhyâ'**, ss. 25 vd.; **Mizân el-'Amel**, tahkik: S. Selîm el-Bevvâb, Beyrût 1986, s. 53; **Ravda et-Tâlibîn ve 'Umde es-Sâlikîn**, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 78-79. **Me'âric.**, s. 89.

¹⁰ Bkz. Gazzâlî, **Devlet Başkanlarına (Nasihât'ül-Mülûk)**, çeviren: Osman Şekerci, Sinan Yayınları, Ankara 1978, s. 52.

¹¹ Krş. Gazzâlî, **İhyâ'**, cilt: I, ss. 60 vdd. ve 89 vd.; **el-Ecvibe el-Gazzâliyye fi el-Mesâ'il el-Uhreviyye (el-Mednûn es-Sağîr)**, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: III, Beyrût 1986, ss. 171-172; **er-Risâle el-Va'ziyye**, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 57-59; **Faysal et-Tefrika**, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: I, Beyrût 1986, ss. 129-131; **Ravza et-Tâlibîn.**, ss. 47-48.

el-havâss), seçkin (*havâss*) ve halk (*avâmm*) olarak betimlerken¹² kimi zaman da seçkinler (*havâss*) ve halk (*avâmm*) olarak dillendirmektedir.¹³

2. Seçkincilik ve Sıradancılık Öğretisi:

Varlıkbilimsel ve Bilgikuramsal Temeller

Anılan sınıflama Gazzâlî'ye göre, insanların kendiliklerinden oluşturduğu, nedensiz, gelişigüzel bir sınıflama değildir. O bu sınıflamayı dört temelden hareketle meşrulaştırmaya çalışır.

a. İnsanların Bilişsel Farklılıkları:

Gazzâlî'nin seçkincilik ve sıradancılık öğretisini meşrulaştırırken kullandığı ilk argüman, '*insanların bilişsel düzeyleri ile ilintilidir.*' O bu olguyu, '*sana ruhtan soruyorlar*' ayetine gönderme yaparak şöyle dillendirir:

*“Tanrı elçisi, neden ruhun sırrının ve hakikatinin ortaya konulmasından men edildi denirse, şöyle yanıt verilir: Ruh, zihinlerin anlayamayacağı, algıların kaldıramayacağı bir takım niteliklere sahiptir. Çünkü insanlar, sıradan (avâmm) ve seçkinler (havâs) olmak üzere ikiye ayrılır. Doğasında sıradanlığın ağır bastığı insanlar, ruh hakkında, Tanrı'nın bildirdiklerine uygun olan bilgileri bile doğrulamıyor. Bu insanlar, ruhun niteliklerini nasıl kabul etsinler? Aynı şekilde, doğalarında sıradanlık bulunan Kerrâmiye ve Hanbeliye ve diğerleri, Tanrı'ya cisim ve onun ilintilerinden soyutlamayı (tenzîh) inkar ettiler. Çünkü onlar, cisim ve cisimliğe işaret eden niteliklere sahip olmayan bir varlığın olabileceğini düşünemediler. Bunların içerisinde, sıradanlıktan bir parça kurtulanlar Tanrı'ya cisim olmaktan uzaklaştırdılar. Fakat yine de, O'ndan cisimsel eklentileri tümünden uzak tutmaya akılları yetmedi; çünkü onun bir yönünün bulunduğunu iddia ettiler. Ama bunun yanında, Eş'arîler ve Mu'tezilîler, sıradanlıktan kurtularak, Tanrı'ya cisimlikten ve yönden soyutlamakta başarılı oldular. Şayet bunların yanında, neden ruhun niteliklerinin açıklanması olası olmuyor, diye sorulursa, deriz ki: Çünkü onlar, ruhun niteliklerini, Tanrı'dan başkası için imkansız gördüler. Bu nitelikler, onların yanında ruha iliştilerinde, seni hemen dinsizlikle suçlarlar ve derler ki: 'Bu bir benzetmedir (teşbîh); çünkü sen, özel bir biçimde, kendini, Tanrı'nın nitelikleriyle donattıyorsun.' Oysa, onların bu söylemi, Tanrı'nın en özgün niteliğini bilmemekten kaynaklanmaktadır.”*¹⁴

b. İnsan Ruhunun Çoklu Boyutu:

Gazzâlî'nin, seçkincilik ve sıradancılık öğretisini meşrulaştırırken kullandığı ikinci argüman, birincisiyle iç içedir ve ruh öğretisinden yola çıkar. Onca Tanrı, insanın ruhsal yeteneği ile bilgisel düzeyi arasında doğru orantı kurmuştur. Çünkü bilginin mahalli, karanlık olan beden

¹² Bkz. Gazzâlî, *Miškât el-Envâr*, s. 6 .

¹³ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, ss. 89 vd.; *el-Mednûn es-Sağîr*, ss. 171-172; *er-Risâle el-Va'ziyye*, ss. 57-59; *Faysal et-Tefrika.*, ss. 129-131; *el-İktisâd fî el-İ'tikâd*, tahkik: İ. Agah Çubukçu ve Hüseyin Atay, Nûr Matbaası, Ankara 1962, ss. 51-52; *el-Maksad.*, s. 116.

¹⁴ Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn.*, ss. 47-48. Aynı anlayış için bkz. *el-Meznûn es-Sağîr.*, ss. 170-172.

değil, saltanat (*melekût*) evrenine ait olan ruhtur.¹⁵ Ruh onun tarafından, duyusal ruh, hayalî ruh, aklı ruh, fikrî ruh ve kutsal ruh olarak değeri düşükten yükseğe doğru derecelenir. İlk ruh, hayvanlarda bulunur; ikincisi, çocuklarda bulunur; üçüncüsü çocuklar ve hayvanlarda bulunmaz, sıradan insanlarda bulunur; dördüncüsü, ileri düzeye ulaşanlarda ve beşincisi ise, peygamber ve kimi velilerde bulunur. Ruh anlayışında gündeme gelen hiyerarşi, Gazzâlî'nin, duyusal, hayalî, vehmî (kuruntusal) ve aklı idrak aşamalarıyla iç içedir ve halk, en çok, vehmî idrak aşamasına ulaşabilir; oysa seçkinler, kalp gözü aracılığı ile, tümel akıl ve tümel nefisle (dindeki adıyla meleklerle ve özellikle cebraille) ilişki kurarak, aklı idrak aşamasının zirvesine ulaşırlar.¹⁶ Bu nedenle halkın bilgisi kuruntudan ibarettir; gerçek tümel bilgi seçkinlerin bilgisidir ve Tanrı'nın vergisidir.

c. Dinsel Bildirilerin Farklı Anlam Boyutları:

Gazzâlî'nin seçkinlik ve sıradancılık öğretisini meşrulaştırırken kullandığı üçüncü argüman, ilk iki argümanın bir uzantısıdır ve '*Kur'an'ın halka özgü (hatabî), kelâmcılara özgü (cedelî) ve seçkinlere özgü (burhânî) yargılar ve kanıtlar içermesi ve onun gizli, sadece seçkinlerin elde edebileceği içsel anlamlarının olduğu*' düşüncesidir.

*"Tanrı der ki: 'Rabb'inin yoluna, hikmet, güzel öğüt (el-mev'ıza el-hasene) ve onlarla en güzel şekilde tartışarak (câdilhum bi'lleti hiye ahsen) davet et.' Bil ki, hikmetle, güzel öğütle ve tartışmayla Tanrı'ya çağırın ayrı ayrı gruplardır."*¹⁷

O, bu anlayışının uzantısı olarak, İslam felsefe geleneğine uyarak Kur'an'ın insanbiçimci (*teşbihî*) deyişlerinin halka özgü olduğunu, oysa insanbiçimciliği (*teşbih*) yadsıyan kısımlarının ise, seçkinlere özgü olduğunu ima eder.¹⁸ İnsanbiçimci ifadelerin ve Kur'an'ın içsel yorumunun, kimi kez halka anlatılmamasını önerir; halkı ondan uzak tutmaya çalışır¹⁹; ama İbn Rüşd'ün deyişiyle, halka dönük eserlerinde, bu konuda ayrıntılı bilgiler aktarır.²⁰ Ancak, onun bu tutumu, halkı değişik grupların inançlarından uzak tutmaya dönüktür ve mücedditlik ve ihya hareketiyle iç içedir. O, olağan durumda, yani halkın inancını tehdit eden bir durum yoksa ve doğru inanç üzerinde iseler onları te'vîl ve içsel anlamlardan uzak durmaya çağırır.

d. Tanrı'nın Öncersiz Takdiri:

Gazzâlî seçkinlik ve sıradancılık öğretisini meşrulaştırırken kullandığı tüm argümanları, Tanrısal bir temele oturtmayı da ihmal etmez. Ona göre, insanların zihinsel ve toplumsal açıdan

¹⁵ Bkz. Gazzâlî, *er-Risâle el-Ledünniyye*, ss. 90-91; *Radza et-Tâlibîn.*, s. 40; *Me'âric.*, ss. 41 vd..

¹⁶ Bkz. Gazzâlî, *Miškât el-Envâr*, ss. 34-39.

¹⁷ Gazzâlî, *el-Kıstâs el-Müstakîm*, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: I, Beyrût 1986, ss. 6-7; *İlcâm el-'Avâmm an İl'm el-Kelâm*, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: II, Beyrût 1986, s. 120. Gazzâlî, anılan anlayışa dayanarak insanların inançlarını da sınıflandırır. Onca sırasıyla, insanların bilgisel derecelerine göre, burhanî, vehmî, hatabî, salt duymaya dayalı, bir kanıtla birlikte duymaya dayalı ve doğasına ve ahlakına uygun olan şeyi işitmeye dayalı inançtan söz edilebilir. O, bu inançların hepsinin geçerli olduğunu söyler; zira onca inancın özü, sadece tasdiktir. Bkz. *İlcâm el-'Avâmm.*, ss. 114-117.

¹⁸ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, s. 94.

¹⁹ Bu anlayış en belirgin olarak *İlcâm el-'Avâmm 'an 'İlm el-Kelâm* (ss. 60 vdd.) adlı yapıtta belirir.

²⁰ Bkz. İbn Rüşd, *el-Keşf an Minhâci'l-Edille*, Felsefe-Din İlişkileri içinde, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları 1985, ss. 267 vd..

farklı düzeyde bulunmaları Tanrı'nın mutlak iradesinin bir sonucudur. Nitekim onca Tanrı, takdiri gereği, insanların kimilerini öne almış, kimilerini geride bırakmıştır ve bu durum değiştirilemez. O bu durumu hükümdar örneğiyle nesnelleştirerek şöyle der:

“Yaklaştıran da, uzaklaştıran da Tanrı'dır. Kimi yaklaştırmışsa, onu öne geçirmiş, kimi de uzaklaştırmışsa, onu geride bırakmıştır. Peygamber ve dostlarını, kendine yaklaştırmakla, öne geçirmeyi; düşmanları kendisinden uzaklaştırmak, kendisi ile onların arasına perde çekmekle, onları geride bırakmayı arzulamıştır. Bir sultan, iki kişiyi, kendine yaklaştırsa; fakat birini, kendine daha yakın bir yerde oturtursa, doğal olarak, onu diğerinin önüne geçirmiş olmakla, onu yüceltmiş (takdim) olacaktır. Önde olma niteliği, ya yer ya da rütbe bakımından olur...Tanrı katında, kuşkusuz öne geçirilen, ona yakın (mukarreb) olanlardır. Önce melekler, sonra peygamberler, daha sonra veliler ve onları takip eden bilginler ('ulemâ), diğer varlıklardan öne geçirilmişlerdir... İşte öne geçiren de, geride bırakan da Tanrı'dır. Çünkü onların ilerlemesini ve gerilemesini gördüğümüz zaman, onları ilerleten, ya da kimilerinin ibadetlerini azaltıp geriletenden...Tanrı'dır. Bu yüzden o, hem ilerleten hem de geriletendir. Öne geçirme ve geri bırakmadan kasıt, rütbesini düşürme ve rütbesini artırmadır. Demek ki, ilerleyen ve öne geçen, kendi bilgi ve yetenekleriyle değil, Tanrı'nın ilerletmesiyle ilerlemektedir. Gerileyen de, kendisi değil, Tanrı'nın iradesiyle gerilemektedir. Bu iddiamızı, şu ayetler kanıtlamaktadır: 'Kuşkusuz, kendileri için, tarafımızdan en güzel mutluluk takdir edilmiş olanlar, cehennemden uzaklaştırılmışlardır' (Enbiyâ Sûresi, 101). 'Eğer biz dileseydik, herkesi doğruya iletirdik. Fakat, cehennemi, insanlarla ve cinlerle dolduracağım sözü hak olmuştur' (Secde Sûresi, 13).”²¹

Gazzâlî psikolojik ve teolojik bir zeminde meşrulaştırdığı seçkinlik ve sıradancılık öğretisini, her bir grubun sahip olduğu özellikleri dikkate alarak belirlemeye ve aralarındaki varlıkbilimsel ve bilgikuramsal farklılıkları göstermeye ayrı bir özen gösterir. Onun seçkinler seçkini (*havâss el-havâss*), seçkin (*havâss*) ve sıradan insanlar (*avâmm*) şeklindeki sınıflamasını daha iyi kavrayabilmek için bu grupları kimlerle ilişkilendirdiğini ve bu grupların içine giren insanların özellikleri konusunda neler söylediğini ayrıntısıyla ele almak ve araştırmayı derinleştirmek gerekmektedir.

3. Seçkinler Seçkini (Havâss el-Havâss):

Peygamberler ya da Tanrı Elçileri

Bu gurup, peygamberleri, bir diğer deyişle Tanrı elçilerini içermektedir. Gazzâlî'ye göre onlar, her yönüyle diğer insanlardan üstündürler. Doğrudan, tümel-kutsal akıl, tümel-kutsal ruh,

---

²¹ Gazzâlî, *el-Maksad.*, s. 105.

Cebrail ya da Tanrı ile iletişim kurup ondan bilgiler alırlar²²; bu, İbn Sînâ ve Fârâbî gibi İslam filozoflarınca dillendirildiği gibi hayal gücünün yetkinliğine bağlı olarak uykuda iken gerçekleşebileceği gibi, uyanık iken de gerçekleşebilir.²³ Onca peygamberler, Tanrı'nın izniyle mucizevî olgular gerçekleştirirler²⁴ ve nefleriyle doğayı ve diğer nefsleri etkilerler ve bu güçleriyle mucizevî olgular gerçekleştirirler.²⁵ Halkı, Tanrı'ya ve ahiret bilgisine yönlendirirler ve Tanrı adına şeriatı kurarlar. Bu şeriat, Gazzâlî'ye göre, hem dünya hem de ahiret mutluluğunun kaynağıdır.²⁶ Onca şeriatı tesis eden Peygamberlerin zihni, ateş değmeden tutuşan fitil gibidir²⁷; onlar peygamberliği çalışarak elde etmemişlerdir; uzlet hayatı yaşayıp, dünyadan uzaklaşarak Tanrı'ya yaklaşmaya çalışmışlarsa da, bu, peygamberliği kazanmak için değildir; çünkü peygamberlik, doğrudan Tanrı vergisidir.²⁸ Gazzâlî, yer yer peygamberlik (*nübüvvet*) ve elçilik (*risâlet*) arasında bir fark olduğunu ima eder. Zira onca peygamberlik, tümel-kutsal nefsin, bilgileri ve ussal olarak kavranabilen hakikatlerin kabul edilmesidir. Elçilik ise, bu bilgi ve hakikatleri, faydalanmak isteyen insanlara tebliğ etmektir. Ona göre, kimi kez, bazı nefsler bu bilgileri ve hakikatleri elde edebilirler ama, herhangi bir özür ve veya herhangi bir nedenden dolayı bunları tebliğ etmezler.²⁹ Onun kanısına göre peygamberler, güvenilir; yani doğru sözlü, ussal yetenekleri çok üstün, emanete sadık, günahsız, Tanrı katında en yüksek dereceye sahip, eşsiz kimselerdir.³⁰ Ancak onların, Tanrı katındaki dereceleri, birbirinden az da olsa farklılaşır. Onların, Tanrı'ya en yakını, İslam peygamberi Hz. Muhammed'dir.³¹ Gazzâlî bu anlayışı, "*Hz. Mûsâ sağ olsaydı, bana uymaktan başka çaresi olmazdı*"³², "*ben ademoğullarının seçkiniyim (seyyid); bununla gururlanıyorum ve ben Adem yaratılmadan da peygamberdim*"³³, "*Adem çamurla su arası bir şey iken ben peygamberdim*"³⁴, "*ben peygamberlerin yaratılışça ilki, gönderilişçe sonuncusuyum*"³⁵, "*Tanrı'nın ilk yarattığı şey Muhammed'in tözüdür*"³⁶, "*sen olmasan felekleri yaratmazdım*"³⁷ gibi hadislerle dayandırır.³⁸ Gazzâlî, peygamberler arasında derecelendirmeye değinirken, tıpkı İslam filozofları,

²² Bkz. Gazzâlî, *er-Risâle el-Ledünniyye*, ss. 104 -106; *Me'âric.*, ss. 89-90 ve 125; *Mişkât el-Envâr*, ss. 35-36; *el-Hikme fî Mahlûât Allah 'Azze ve Celle*, Mecmu'â Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî, cilt: III; Beyrût 1986, s. 77; *el-Mednûn el-Kebîr*, ss. 128-129; *Kimya-yı Saâdet*, ss. 29-30.

²³ Bkz. Gazzâlî, *Faysal et-Tefrika.*, s. 122; *Kimya-yı Saâdet*, s. 29.

²⁴ Bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd.*, ss. 208-209; *Tehâfüt el-Felâsife*, Tahkik: Maurice Bouyges, Beyrût 1927, s. 192; *el-Meznûn el-Kebîr*, ss. 146-148.

²⁵ Bkz. Gazzâlî, *el-Mednûn el-Kebîr*, ss. 147-148; *Kimya-yı Saâdet*, ss. 28-29.

²⁶ Bkz. Gazzâlî, *Kimya-yı Saâdet.*, ss. 46-47.

²⁷ Bkz. Gazzâlî, *Me'âric.*, ss. 72 ve 132-133

²⁸ Bkz. Gazzâlî, *Me'âric.*, s. 131.

²⁹ Bkz. Gazzâlî, *er-Risâle el-Ledünniyye*, s. 106.

³⁰ Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad.*, ss. 51 ve 117; *Ravza et-Tâlibîn.*, ss. 73 -75.

³¹ Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad.*, ss. 51 ve 82.

³² Gazzâlî, *el-Maksad.*, s. 51.

³³ Gazzâlî, *el-Maksad.*, s. 51; *Ravda et-Tâlibîn.*, s. 50.

³⁴ Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn.*, s. 50; *Me'âric.*, s. 116.

³⁵ Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn.*, ss. 50-51; *Me'âric.*, s. 116

³⁶ Gazzâlî, *Me'âric.*, s. 118.

³⁷ Gazzâlî, *Me'âric.*, s. 118.

³⁸ Bkz. Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn.*, ss. 50-51; *el-Maksad.*, s. 51; *Me'âric.*, ss. 116 vdd.

özellikle İbn Sînâ gibi dinin ve şeriatın geçirdiği bir evrimden de söz eder.³⁹ Onca, “*din ve şeriat, Adem ile başlamış, Nûh, İbrâhîm, Mûsâ gibi peygamberlerden geçerek olgunlaşmış, Hz. Muhammed ile bu gelişim son noktasına ulaşmıştır.*”⁴⁰ Bu gelişim de göstermektedir ki, en önde olan peygamber Hz. Muhammed’dir. Onun seçkinin seçkinine yönelik imgesi, Hz. Muhammed’e bakışında belirginleşir. Bu yüzden, ona bakışını, en iyi örnekleyen uzun bir metinle nesnel hale getirebiliriz. O şöyle demektedir:

“*Tanrı elçisinin insanlar üzerinde hakları bulunmaktadır. Bu hakların ilki, onun getirdiği her şeyi, söylediklerini, kalp ile tasdik edip, dil ile, o, Tanrı’nın tüm insanlığa gönderdiği elçisidir, diyerek tanıklık etmek, hem emrettiği hem de yasakladığı tüm şeylerde ona uymaktır. Aynı şekilde, ona karşı sevgi beslemek, içten olmak, onu ululamak, ona itaat etmek ve ona dua etmek (ûalâvât) gerekir. İşte tüm bunlar zorunludur (vâcib). Bil ki, tüm İslam topluluğu (ümme), Tanrı elçisinin şeytandan ve günahlardan korunmuş olduğu hususunda görüş birliğine varmıştır. Çünkü şeytan, herhangi bir yolla, ne görünüşüne işkence edebilir ne de içsel dünyasına vesvese türü şeylerle etkide bulunabilir. Benzer bir biçimde o, Tanrı ve nitelikleri konusunda, bilgisizliğe düşmekten ya da peygamberliğinden sonra, akıl ve şeriat bakımından, tüm bu konularda, hakikate ters düşen bir durum içinde olmaktan, tüm bu konularda, Tanrı’dan, vahiy yoluyla gelen, dinsel bildirimleri bildirmekte ve yerine getirmekte, herhangi bir kusur içinde bulunmaktan uzaktır. Yine o, Tanrı’dan haber aldığı süre içinde ve elçiliği sırasında, bilerek veya bilmeyerek (kasd ev gayr kasd) yalandan ve sözünden dönmekten uzaktır. Çünkü bunlar, hem ussal hem de görüş birliği (icmâ’) ile mucizeye aykırıdır ve kabulü imkansızdır. Onu, peygamberlikten önceki yaşamında da bundan soyutlamak gerekir. O, görüş birliği ile, büyük ve küçük günah ve sakıncalı (mekrûh) durumlar içeren tüm eylemlerden korunmuştur...Tüm hallerinde, rızadan, öfkeden, ciddiyetten, şakadan, sıhhat ve hastalıktan masumdur (ismet). Yanılmak, unutmak, aymazlık, verdiği haberlerde hata etmek de, onun için imkansızdır; çünkü bunlar uzlaşma ile mucizeye aykırıdır. Bildirdiği şeylerde yanılma, sadece, bir koşulla olası olabilir; o da, derhal farkına varmaktır. Bu yanılma bir hikmete dönüktür; bu hikmet, ortaya koyduğu şeylerdeki incelikleri bilmeyi ve ona tâbi olmayı sağlamak içindir...Tanrı elçisinin yanılma durumunun nedeni, özde bilginin anlatılması ve şeriatın tesisini amaçlamaktadır. Nitekim o şöyle demiştir: ‘Ben bir şey hususunda unutup yanılmam. Böyle bir durum ortaya çıkarsa, bu yalnızca, bildirmek istediğim şeyi açıklamak içindir’...Bununla beraber çoğu bilgin, Tanrı elçisine ait bu durumu, topluluğa (ümme) ait siyasal güçlükler, halktan gelen baskılar ve onlara göğüs germe, kendi ailesinin etkisi ve aile üyelerine yönelik düşünceler, düşmanlık ve hücumların ağırlığı gibi nedenlerle olası saymışlardır. Çünkü bunda, onun peygamberlik derecesini düşüren ve mucizeye aykırı olan bir durum bulunmamaktadır. Bilmelisin ki, Tanrı elçisinin, aynı zamanda bir insan (beşer) olduğunun bilinmesi için, bedenlerinin dışıyla*

³⁹ Bkz. Mehmet Dağ, **İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerinde Düşünceler**, OMÜİF Dergisi, sayı: 5, Samsun 1991, ss. 11-13.

⁴⁰ Bkz. Gazzâlî, **Me’âric.**, s. 119.

acı duyması, açlık hissetmesi olasıdır. Fakat bu durum, onun daima, Rabb'inin gözetiminde ve onunla dostluk (ünsiyet) halinde olması sağlamayı amaçlamaktadır ve iç dünyasına bir etkide bulunmaz. Buraya kadar anlattıklarımızın hepsi, Hz. Muhammed için nasıl geçerliyse, diğer peygamberler ve melekler için de geçerlidir. Yine bilmelisin ki, peygamberin yapması zorunlu (vâcip) olan eylemler vardır. Bunlar, teheccüd, vitir, kuşluk namazları kılmak, kurban kesmek, danışarak iş yapmak, eşlerini seçmek, misvak kullanmak, düşmanların yaptıkları işkenceler karşısında sabretmek ve kötülüğü değiştirmektir. Sadece peygambere yasak olan kimi eylemler de bulunmaktadır. Bunlar, yazı yazmak, şiir okumak, sadaka, zekat, başkasının faydalandığı mala el koymak, savaşta hile yapmak, boşanmak isteyen eşi zorla alı koymak, pırasa, sarımsak ve soğan yemek, yaslanarak yemek yemek, ...anlaşma yoluyla, Müslüman olan ya da olmayan bir kadınla evlenmek, borçlunun üzerine namaz kılmak ... ve savaştan önce cariye edinmektir. Peygamberler için yapılmasında sakınca bulunmayan (mübah) eylemlere gelince, bu eylemler şunlardır: Kendisi ve ailesi hakkında yargıda bulunması, tanıklık yapması ve kabulde bulunması, ganimetin beşte birinin helal olması ve evli bir kadını arzuladığında, eşinin kadını boşama gerekliliği, dilediği kadınla mehir vermeksizin nikahlanması, nikahın vermek (hebbet) sözüyle gerçekleşmiş olması, ihtiyaç sahibinin elinden mal alması, ihtiyaç sahibinin isteyerek vermesi, dilediğinde ölüleri diriltmesi, bilgisiyyle ebedi geçerli hüküm vermesi, zihnine ve amaçlarına ilişkin kötülüğü engellemesi, abdestinin uyumak ve bir kadınla birleşmekle bozulmaması, malına miras düşmemesi, nikahlı ve iddet süresi dolmamış kadına talip olduğunda, kadının kabul etmesi gerekliliği, nikahını velinin izni olmadan ve şahit bulunmadan kıyabilmesi, dört ve dokuzdan fazla eş alması, ihramlı iken nikahlanması ve nikahının kendisi ve dilediği insan için geçerli sayılmasıdır. Peygamberin sadece kendine özgü üstünlükleri de bulunmaktadır. Bu üstünlükler, kendisinin ölümünden sonra eşlerinin başkalarına kesin olarak haram olması, onlarla cinsel ilişkide bulunduktan sonra, onların inananların anneleri olmaları, şeriatının, önceki şeriatları geçersiz kılması (nesh) ve şeriatının hükümlerinin ebedi olması, mucize olan kitabının değişim ve bozulmadan uzak olması, onun (Kur'an) insanlar için Tanrı'nın varlığının kanıtı olması, onun için yeryüzününün temiz bir mescit kılınması, kendisine beş şefaatin verilmiş olması, en büyük şefaatin kendine özgü kılınmış olması, cennetin kapısını çalanların ilki olması, ümmetinin en seçkin ümmet olması ve sapkınlıkta birleşmemesi, ilk şefaet eden ve şefaati ilk kabul edilen olması, ümmetinin yarısının kıyamet günü melekler gibi olması, yerin ilk defa kendisi için açılması, idrarının temizleyici ve şifalı olması, önünü gördüğü gibi arkasını da görmesi, odasının önünden kendisine seslenilmesinin helal olmaması, ...adıyla çağırılmasının doğru olmaması ve özlü konuşma yeteneğinin verilmiş olmasıdır.”⁴¹

Gazzâlî'nin, bu kadar ayrıcalıklı kıldığı peygamberlere, olumsuz şeyler yüklemenin ya da onu aşağılamamanın, acaba cezası nedir? Bunu da onun söyleminden dinlemekte yara vardır:

⁴¹ Gazzâlî, **Ravda et-Tâlibîn.**, ss. 74-77.

“Bilmelisin ki, Tanrı, Kur’an’da, peygambere eziyet etmeyi haram kalmış ve edenleri de lanetlemiştir. İslam topluluğu ise, onda, açık ya da kapalı olarak kusur gören ve ona söven Müslümanların öldürülmesi hususunda görüş birliğine varmıştır. Tanrı elçisinde kusur gören, ayıplayan, huyunda, yaratılışında, dininde ve ahlakında, nesebinde, iffet ve şerefinde ona bir noksanlık ve kusur iliştiren, hakaret amacıyla, onu bir şeye benzeten, önemsemeyen ve diliyle küçümseyen kimse, öldürülmelidir.”⁴²

4. Seçkinler (Havâss):

Veliler, Bilginler ve Yöneticiler

Seçkinler, Gazzâlî’ye göre, velileri, bilgeleri ve siyasileri içermektedir. Onca veliler, Tanrı’nın seçkin kulları ve Tanrı dostlarıdır. Bu kimseler, bu dünyadan el etek çekerek, kendi çabaları ve içsel deneyimleriyle Tanrı’ya ulaşmaya çalışan kimselerdir.⁴³ Kuşkusuz, her çaba gösterenin, bu aşamaya ulaşacağı konusunda, bir güvencesi yoktur. Öncesiz tanrısal takdir, onların veli olacağını belirlemişse, bu makama ulaşılır; aksi takdirde, kişiye veli olmak için geçilecek merhaleler zor gelir ve ağır şartlarına dayanamaz. Bu kimseler, Tanrı izin verdiği ölçüde, korunmuş levhaya (*levhi mahfûz*) uzanırlar ve tümel nefis (*melekler*) aracılığı ile oradan bir takım hakikatleri elde ederler ve tıpkı peygamberler gibi bu bilgi alma, hem uyanık hem de uykuda iken gerçekleşebilir.⁴⁴ Aynı durum, bilgeler içinde geçerlidir. Onların yaşantısı tümüyle peygamberlerin yaşantısına benzer. Onlara, tıpkı peygamberler gibi, inziva hayatı sevdirmişdir; gönül gözü açılmıştır ve hakikatleri, bizzat yaşayarak elde etmeleri sağlanmıştır.⁴⁵ Velilerin ve bilgelerin temel amacı, ahiret ve tevhit bilgisine yönelmek, ihya ve tecdit hareketiyle insanları şeriata ve tanrısal yükselişe yönlendirmektir.⁴⁶ Onlar ahlakıyla, mizacıyla, dünyaya değer vermemeleriyle, iradelerini Tanrı’ya teslim etmeleriyle halka örneklik ederler. Yani peygamberden sonra, onun yaşamının örneği olurlar.⁴⁷ Tanrı, bilginlerden çoğu, dünyaya meyil gösterse de, ahiret bilgisini talep eden ve dinini canlandıran bilgeleri dünyadan tümüyle çekip almaz. Nitekim peygamber, her yüz yılın başında bir mücedditin (yenileyici) geleceğini bildirmiştir.⁴⁸ Bu anlayışa uygun olarak Gazzâlî, velilerin ve bilgelerin görevinin ihya (dinsel düşüncenin yeniden canlandırılması) olduğunu söyler.⁴⁹ Ancak onların başarı ve başarısızlıklarının Tanrı’nın takdirine bağlı olduğunu kaydeder. Nitekim o şöyle der:

⁴² Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn*, s. 77.

⁴³ Bkz. Gazzâlî, *Me’âric*, s. 89; *Kimya-yı Saâdet*, ss. 27-28.

⁴⁴ Bkz. Gazzâlî, *er-Risâle el-Ledünniyye*, s.105 vd.; *Me’âric*, ss. 87-88; *Mişkât el-Envâr*, ss. 35-36; *Kimya-yı Saâdet*, ss. 29 vd.; *Faysal et-Tefrika*, s. 122.

⁴⁵ Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz min ed-Dalâl*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1984, ss. 75-76.

⁴⁶ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 60 vd.; *el-Maksad*, ss. 45-46 83 ve 96 ve 116.

⁴⁷ Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad*, ss. 45-46 ve 82-83.

⁴⁸ Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s. 43.

⁴⁹ Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 96.

“Sıradan insanları, diğer dünyadaki mutluluğa iletmeye çalışanlar, onları doğru yola yönlendirenler, görünüşte peygamberler, veliler ve bilginler gibi görülse de, aksine, onların dilleri aracılığı ile sıradan insanlara doğru yolu gösteren Tanrı’dır. Onlar, yalnızca Tanrı’nın tedbiri ve kudreti altında iş gören varlıklardır.”⁵⁰

Gazzâlî’ye göre, siyasiler peygamberlerin yaptığı siyaset işinin varisidirler; ancak peygamberlerin siyaseti, hem dışa hem de içe hitap ettiğinden onların görevi sadece dışa hitap etmekle sınırlıdır.⁵¹ Onca, Hz. Muhammed öldükten sonra, siyasal görevi seçkin dört halife sürdürmüş; ardından halifelik sona ermiş, sultanlık dönemi başlamış ve siyasal bozulmalar baş göstermiştir.⁵² Onca bu sultanlar, halkın sadece dışına hitap etmektedir. Oysa gerçek siyaset, hem iç hem de dış dünyaya hitap etmeli ve halkı birleştirmeyi başarmalıdır.⁵³ Bu anlayış, Gazzâlî’nin toplumsal birleştiricilik projesinin bir yansımasıdır ve siyasilere, bu konuda düşen görevleri anımsatmaya dönüktür. O, kendi hayatı siyasilerle iç içe geçmesine karşın, son dönem eserlerinde, bilgeleri siyasilerden uzak durmaya çağırır.⁵⁴ Bunun nedeni, siyasilerin yaşamını yakından gözlemesi, onların din ve dünya ve halkı birleştirmek ve adalet dağıtmaktan çok, kendi bencil arzularının peşine düşmüş ve şeriata uymayan bir yaşam biçimini benimsemiş olmalarını gözlememesi olmalıdır. Nitekim o şöyle der:

“Sultanın ve adamlarının yanına gidip onlara selam vermek dinsel açıdan çok çirkin bir harekettir. Onların yanına sadece zorunlu olunca gidilir. Bu konuda Hz. Peygamber, devlet başkanlarını nitelerken, ‘zalim olurlar’ dedi ve ekledi: ‘Onlardan uzaklaşmak isteyen kurtulur; onlarla beraber olanlar ise bu dünyada düşkün olur ve böylece o da onlar gibi olur.’ O yine şöyle dedi: ‘Benden sonra zalim sultanlar gelir; onların yanlarına giden ve zulümlerine göz yuman ve bu hareketlerini beğenenler benden değildir. Kıyamet günü benim havuzumdan su içemezler.’ O bir başka sözünde ise, ‘Tanrı’nın en büyük düşmanları devlet başkanlarının yanında olan âlimlerdir’ demiştir... Tanrı’ya yemin ederim ki, âlim sultana yaklaştığı kadar, Tanrı’dan uzaklaşır... Sultanın yanına giden âlimlerin Müslümanlara zararı kumarcılardan ve hilecilerden daha çoktur.”⁵⁵

O, anılan kötü durumu değiştirmek için, Platon ve ondan esinlenen Fârâbî’nin bilge hükümdarını anımsatırcasına siyasilerin bilge olmaları, şeriati iyi bilmeleri, halkı uhrevi saadete yönlendirmeleri gerektiğini söyler; çünkü onca siyaset, dinin ikiz kız kardeşidir.⁵⁶ Siyasal düzenin sağlam olmaması, dinsel yaşamı da tehlikeye sokar. Bu yüzden Gazzâlî, zalimde olsa, yöneticilere isyanı meşru görmez.⁵⁷ Bu anlayış, onun kaderci tutumuyla oldukça uyumludur. Siyasilerin, hem

⁵⁰ Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 116.

⁵¹ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 19. Gazzâlî’nin siyaset konusunda görüşleri için bkz. Zerrin Kurtoğlu, *İslâm Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, ss. 216-234.

⁵² Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s. 44 vd.; *Kimya-yı Saâdet*, s. 211.

⁵³ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 19-20.

⁵⁴ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, ss. 66 vd.; *Kimya-yı Saâdet*, s. 211.

⁵⁵ Gazzâlî, *Kimya-yı Saâdet*, s. 211.

⁵⁶ Bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd*, ss. 236 vd..

⁵⁷ Bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd*, ss. 239.

dünya hem de ahiret saadetine hizmet eden bir yönetim oluşturmaları, son çözümlemede tanrısal öncesiz takdirle bağlantılıdır. Onca, halkın ve sıradan insanların siyasilere özenmemesi gerekir; çünkü Tanrı, siyasileri ayrı bir zümre olarak, insanları yönetsinler diye yaratmıştır. O, Nasihât el-Mülûk'de şöyle der:

*“Tanrı, insanoğlundan iki grubu seçip, yaratıkları üzerine üstün kaldı: Peygamberler ve devlet başkanları.”*⁵⁸

O, bu anlayışının uzantısı ve döneminin düşün geleneğine uyarak sultanları, Tanrı'nın yer yüzünde gölgeleri olarak nitelemeyi de ihmal etmez.

*“Sultan, yeryüzünde Tanrı'nın gölgesidir. Nasıl gölge insanı güneşten koruyorsa, sultan da halkını tehlikeden koruduğu için, Tanrı'nın gölgesi olarak nitelenmiştir.”*⁵⁹

5. Sıradan İnsanlar ('Avâmm):

Mürşide Gereksinimi Olanlar

Gazzâlî'ye göre, toplumun çoğunluğunu oluşturan bu insanlar, bilgikuramsal açıdan, kuruntusal (*vehmî*) idrak aşamasını aşamamış; bu yüzden hakikati elde etmek için, yol göstericiye (*mürşid*) gereksinimi olan insanlardır.⁶⁰ Gazzâlî'nin bu anlayışı da pek çok görüşünde gözlemlendiği gibi Fârâbî'nin yapıtlarına dayanmaktadır.⁶¹ Onca, eğer, bu insanların zihni, sapkın guruplarca karıştırılmamış ve sapkın inançlarla doldurulmamışsa, bunları, gerek kelâmî gerekse hakikate yönelik diğer tartışmalardan uzak tutmak gerekir. Ancak inançlarında kuşku oluşmuşsa, o zaman, kimi hakikatler onlara açılır.⁶² Bu nedenle, Tanrı'nın nitelikleri önceli mi öncesiz mi, Kur'an yaratılmış mı yaratılmamış mı, herhangi bir ayetin içsel yorumu şu mu ya da bu mu veya ruh, kader ve Tanrı'nın nitelikleri türünden tartışmalardan onları uzak tutmaya çağırır. O bu çağrısını iki temele dayandırır. İlki, bunun sıradan insanların toplumda görecekları işlevlerden alı koyacağı anlayışına gönderme yapar.⁶³ Nitekim o şöyle der:

*“Sıradan insanlara tartışma kapısını aralamak doğru değildir; çünkü bu onları, insanların geçimini sağlayan çalışmadan alıkoyar.”*⁶⁴

İkincisi ise, sıradan insanların seçkinleri ilgilendiren tartışmalara girmelerinin fitne oluşturacağı gerekçesine dayanır. O bu olguyu ise şöyle dillendirir:

⁵⁸ Gazzâlî, *Nasihât'ül-Mülûk*, s. 52.

⁵⁹ Gazzâlî, *Nasihât'ül-Mülûk*, s. 52.

⁶⁰ Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad*, ss. 45-46 ve 82-83; *Eyyuhâ el-Veled*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: I, Beyrût 1986, ss. 161-162; *Hulâsa et-Tasâñif fi et-Tasavvuf*, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, ss. 146-147; *Ravda et-Tâlibîn*, ss. 19-20; *er-Risâle el-Ledünniyye*, s. 109.

⁶¹ Bkz. Fârâbî, *es-Siyâset'ül-Medeniyye*, çevirenler: Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas, KB Yayınları, İstanbul 1980, ss. 43-44.

⁶² Krş. Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, ss. 88 vdd.; *İlcâm el-'Avâmm*, ss. 61 vdd.; *er-Risâle el-Va'ziyye*, ss. 57-59.

⁶³ Bkz. Gazzâlî, *Ravda et-Tâlibîn*, ss.47-48 ve 85; *el-Mednûn es-Sağîr*, ss. 171-172. Gazzâlî aynı tutumunu *İhyâ*'da da sürdürür ve anlayışını, *'herkese seviyesine göre muamele etmekle emir olunduk'*; *insanlara akıllarının almadığı bir sözü anlatmak fitneye neden olur*' deyişleri aracılığı ile Hz. Muhammed'e dayandırır.

⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ.*, cilt: I, ss. 57-58.

“Herhangi bir şey özünde herkesin anlayamayacağı kadar ince olur ve onu ancak seçkin insanlar (havâss) anlayabilir. Onlara gereken bunu başkalarına açmamaktır. Eğer açarlarsa, sıradan insanlar (‘avâmm) onu anlayamayacağı için fitneye neden olur. Peygamberin ruhun sırrını gizli tutup açıklamaması bu yüzdendir... Aynı şekilde, Tanrı’nın nitelikleri konusunda da herkesin anlayamayacağı incelikler vardır. Bu yüzde Tanrı elçisi onu, ilim, irade ve kudretlerine benzeterek anlattı.”⁶⁵

Ayrıca Gazzâlî göre, sıradan halkı, Tanrı’ya cisim ve cisimsel nitelikler iliştiirmedikleri sürece, Kur’an’ın insan benzeşimli ayetlerini te’vilden de uzak tutmak gerekir.⁶⁶ Hz. Muhammed’in deyişiyle, herkese algılama düzeyi ve zihinsel kapasitesi doğrultusunda konuşmak zorunludur. Yalın hakikati algılayamayacak düzeyde olana, hakikati anlatmak, onu zayi etmektir.⁶⁷ Onca, halka düşen, tahkikî iman değil, taklidî imandır. O şöyle der:

“Yükümlü olan kişinin, en asgari düzeyde inanması gerekenler, Tanrı’dan başka ilah yoktur, sözüdür. Ardından Tanrı elçisini doğrulamak ve Tanrı’nın, diri, bilgili, kudretli, konuşucu, irade edici, duyucu, işitici olduğunu ve O’nun benzeri bir şey olmadığını onaylamaktır. Onun, bunları kabul etmesi ve hakikatini araştırmaması gerekir. Konuşma, bilgi ve diğer niteliklerin önceli mi öncesiz mi olduğu gibi soruları hatırına getirmeden ölen kimse mümindir...Ona, kelâmcıların büyük bir istekle tartıştıkları kanıtlar gereksizdir. Aksine, her kimin kalbinde, kanıt ve kesin bilgiye (burhân) dayanmayan soyut bir inanç, tasdikle gerçeklik kazanmışsa, o inançlı bir kimsedir. Zira Tanrı elçisi, bundan fazlasıyla yükümlü kalmamıştır. Onun döneminde Araplar ve sıradan insanlar (‘avâmm) böyle inanmışlardır. Ancak kim yaşadığı yerde (belde) konuşulan, tanrısal konuşmanın önceliliği ve öncesizliği, tanrısal oturmanın (istivâ), tanrısal inmenin (nüzü) ve diğerlerinin neliği hakkında yapılan tartışmaları duyar, bunları kalbine sokmaz, ibadet ve eylemiyle meşgul olursa, iman sınırının içinde kalır. Eğer kalbine sokarsa, en azından ona gerekli olan, öncekilerin (selef) inandığı gibi inanmak ve Kur’an’ın öncesizliğini doğrulamaktır. Onun, tıpkı öncekiler (selef) gibi şöyle demesi gerekir: ‘Kur’an, Tanrının yaratılmamış sözüdür. Tanrısal oturma (istivâ) gerçektir, kibirlenerek bu konuda soru sormak bir yenilik icat etmektir (bid‘at); onun nasıllığı bilinmemektedir.’ Yine, şeriatın getirdiği tüm şeylere, öz olarak (mücmel), gerçekliğini ve neliğini araştırmadan inanması gerekir. Eğer bu ona bir yarar sağlamaz, kalbini çeşitli kuşkular ve şüpheler sararsa, kuşku ve şüphesinin giderilmesi biraz kelâmî bilgi anlatılmakla giderilecekse, bu ona anlatılmalıdır. Eğer kuşku ve şüphesi, güçlü değilse, kelâmcının

⁶⁵ Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, s. 94.

⁶⁶ Gazzâlî, ruh, Tanrı ve nitelikleri konusunu halka açmamayı önerir; kader konusu anlaşılabilir bir konudur ama halka açılmamalıdır; insanbiçimci (teşbihî) ifadeler konusunda ise, iyi anlatılırsa anlaşılabilirliğini söyler, ama bu konu da kimi zaman sıkıntı doğurabilir. O bu yüzden halka selef, anılan deyişleri doğrultusunda susmaları anlayışını salık verir. **İhyâ**, cilt: I, ss. 94-98. Onun halka önerdiği selef anlayışın insanbiçimci nitelikler konusundaki tavrı onca şunlardır: “Aşkınlaştırma ve maddî niteliklerden arındırma (ta’odis), olduğu gibi kabul (tasdi), yetersizliğin itirafı (el-i’tirâf bi’l-‘acz), susma (sükût), olduğu gibi koruma (imsâk), içsel anlamı araştırmama (el-keff), seçkinlere teslim olma (et-teslîm li ehl el-ma’rife).” **İlcâm el-‘Avâmm**, ss. 61-62.

⁶⁷ Bkz. Gazzâlî, **İhyâ**, cilt: I, ss. 57-58; **Eyyuhâ el-Veled**, s. 165; **Hulâsa et-Tasânîf**, s. 151; **Mişkât el-Envâr**, s. 6.

katında hasta olarak kabul edilmez. Az bir söz ona yeterlidir; onun kanıtları incelenmesi şart değildir. Aksine kuşku ve şüphesini, kanıt ve delillerin hakikatini vermeden dağıtmak daha doğrudur. Zira kanıt ya da delil, sorunun ve ona verilen yanıtın tam algılanmasını gerektirir. Dile getirilen kuşku, belki kalbindeki inkarı derinleştirmemiştir ve bu da yanıtın algılanmasında algıyı zorlayabilir...Çünkü hem kuşku hem de yanıt ince ve dakiktir; bu yüzden onun akli bunu kaldırmayabilir... Hakikatlerin algılanmasıyla uğraşan seçkinlere gelince, durum tam tersinedir. Sıradan insanların (gerekmedikçe) kelâmdan uzak tutulmaları, yüzme bilmeyen çocuğun nehir kenarından düşüp boğulma tehlikesi yüzünden men edilmesine benzer. Güçlüler ve yüzme bilenler bundan uzak tutulmazlar; çünkü onların ruhsatları vardır. Fakat burada önemli bir sorun vardır. O sorun şudur: Her akli zayıf olan gururludur ve önde olma isteğine sahiptir; çünkü herkes aklının yeterli olduğuna kanidir ve bu konuda Tanrı'dan razıdır. Bu yüzden, akıl zayıflığı olan kişi de, tüm hakikatleri kavrayabileceğine inanır. O da, zeki insanlar gibi denizin derinliklerine dalar ve farkına varmadan boğulur. Halk için doğru olan, ...selefin yoluna uymak, elçiye inanmak, öz olarak Tanrı'nın indirdiği, elçisinin haber verdiği şeyleri araştırmadan, kanıtları incelemeyen onaylamaktır. Onların, tartışma yerine takva ile uğraşmaları gerekir. Peygamber, dostlarını tartışmaya dalmış görünce, kızmış ve yüzü kızarmış bir durumda şöyle demiştir: 'Ben size bunu mu emrettim? Siz durmuş kitabın bir kısım ayetlerini diğer kısmıyla tartıştıyorsunuz. Tanrı'nın size emrettiğini yapın; yasakladıklarından da sakının ve tartışmayın.' Peygamberin bu yaptığı, doğru olan yöntemi salık vermektir.'⁶⁸

Gazzâlî, kelâmın kırk kırk yaran tartışmalarını bir kenara bırakıp, sağlam taklidî inancı olanları, peygamberleri, velileri ve selefi örnek almaya çağırır. Onları kurtuluşa ulaştıracak, peygamberler, veliler ve selef gibi mürşit olan kimselere uymak, tevhit ve ahiret bilgisine yönelmek, dünyadan ve maddi zevklerden mümkün olduğunca uzaklaşmak ve içe yönelip Tanrı'ya ulaşmaya çalışmak ve ahlaki bir yaşam sürmektir.

6. Seçkincilik ve Sıradancılık Öğretisi:

Takiyye ya da İkiyüzlülük mü?

İslamın klasik çağında hemen her İslam düşünüründe ve dolayısıyla İslam filozoflarında karşılaştığımız ve Gazzâlî örneğinde ayrıntılarıyla ortaya koymaya çalıştığımız seçkincilik ve sıradancılık öğretisi, modern dönemde kimi İslam düşünürlerince katı bir biçimde eleştirilmiş ve ikiyüzlülük olarak nitelendirilmiştir. Söz gelimi Fazlur Rahman şöyle demektedir:

“İslamda geliştirilmiş iki yüzlülük geleneği oldukça güçlü ve köklüdür. Sadece Şîa değildir geleneklerinin bir parçası olarak takiyye ya da inançları bilinçli olarak gizlemeye inanan; Sünniler de bu tutumun kuvvetli izlerine sahiptirler. Esasen bir diplomasi ilkesi olan ve görünüşte doğru gibi

⁶⁸ Gazzâlî, *er-Risâle el-Va‘ziyye*, ss. 57-59.

gözükten şu ilke ikiyüzlülüğü meşrulaştırmak için kullanılır: 'İnsanlarla anlayış seviyelerine göre konuşmalıdır.' Mesela İbn Sînâ, bütün temel felsefi eserlerinde bedenî olarak yeniden dirilişi kabul ederken, kendi özel dar çevresi için fiziksel yeniden dirilişin imkansızlığını ispata çalışan hususi bir risale kaleme almıştır. Ona göre fiziksel yeniden diriliş fikri sadece erdemli olsunlar diye halk için ikna ve uyarma tedbiri olmaya matuftur. Genel olarak Müslüman filozoflar, Yunanlılar gibi şunu kabul ediyorlardı: 'Bütün dinler kitlelere yönelik tamamen pragmatik (ama hakikati olmayan) tedbirlerdir.' Gazzâlî bile, filozofları şiddetle eleştirirken, felsefenin bir çok unsurunu içeren bazı Bâtınî eserler yazıyordu. Gerçekten de Bâtınîlik, tasavvuf kanalıyla Sünnî İslama gayet güçlü biçimde nüfuz etmiştir. Diğer başka önemli örnekler de vardır. Örneğin Muhammed İkbâl, reform tekliflerinin bulunduğu Reconstruction'ı o zamanlardaki halk ve ulemanın anlayamadığı dil olan, İngilizce yazdı; Urduca yazdığı etkili ve hislendirici şiiri ise halka yönelikti ve böyle reformlardan genellikle uzaktı bu şiirler. Müslüman düşünce geleneğinde bu çeşitten yığınla ikiyüzlülük örneği bulunuyorsa da, çağdaş eğilimli Müslüman aydınları da salgın gibi etkisi altına almıştır.'⁶⁹

7. Seçkincilik ve Sıradancılık Öğretisi:

Kimi Siyasal Sonuçlar

Fazlur Rahman'ın anılan eleştirisi oldukça katı bulunabilir; ama açıkça söylemek gerekirse içinde kimi doğruları barındırdığı inkar edilemez. Çünkü seçkincilik ve sıradancılık öğretisi, peygamberlik ve velilik kurumunu temellendirirken insansal düzeyde varlıkbilimsel açıdan varlıklar arasında hiyerarşik bir düzen kurmakta ve bu düzene bağlı olarak bir yandan bilgiyi, tümüyle seçkinlere özgü kılmakta ve onların bir ayrıcalığı olarak görmekte, diğer yandan ise, seçkinlerin elde ettiklerini söyledikleri kimi bilgileri halktan saklamalarına neden olmakta, seçkinci gruba siyasileri de dahil ettiği için, siyasal açıdan çoğunluğu oluşturan halkı kendini seçkin olarak gören siyasilerin elinde eğip bükmektedir. Öğretinin, sıradan halkı eğip bükülen ve istenildiği gibi yönlendirilen bir topluluğa indirilmesi ve onların bilgisiz kalmasını teşvik etmesi, siyasal yönetimlerin de işine gelmiş, bu durum, İslam dünyasında son yüzyıllara kadar önemli bir değişim göstermeden devam etmiştir. Kuşkusuz bilginin bir yandan tanrısal aydınlanmaya indirilmesi, diğer yandan da önemli bir bölümünün halktan gizlenmesi, toplumsal aydınlanmanın gerçekleşmesini önlediği gibi, deneysel temelli bilgilerin göz ardı edilmesine ya da dine hizmet etmediğine inanılan her bilginin küçümsenmesine neden olmuştur. Bu olumsuzluklara, Gazzâlî'nin Fârâbî'yi örnek alarak yöneticileri Tanrı tarafından seçilmiş insan olarak sunması ve bunun yönetimi sorgulamayı engellemesi de dahil edilebilir. Yönetime ilişkin sorunlar ve yönetimlerin yaptıkları yanlışlıklar konusunda, İslam dünyasında, halkın sessiz kalması ve yönetimlere karşı

---

⁶⁹ Fazlur Rahman, **İslamî Yenilenme: Alanı, Yöntemi ve Sunduğu Seçenekler**, çeviren: Adil Çiftçi, İslamî Yenilenme / Makaleler III içinde, Ankara Okulu, Ankara 2002, s. 69.

ciddiye alınabilecek bir halk hareketinin yaşanmaması, İslam düşünürlerinin hemen hepsince onaylanan ve Gazzâlî’de en sistematik ifadesini bulan ve kaderci bir temele vurgu yapan seçkincilik ve sıradancılık öğretisinin bir uzantısı olsa gerektir. Çünkü böylesi bir öğreti, her insanın birey olma hakkının ve kendini gerçekleştirme olanağının olduğu gerçeğini yok saymakta ve yönetime katılmasını engellemektedir; zira, çoğunluk da olsa, tanrısal aydınlanmaya mahzar oldukları düşünülen seçkinler karşısında halkın talebini ve istemini hiçe saymaktadır. Öyle görünüyor ki, İslam toplumlarında halkın cehalete mahkum edilmesi, siyasal olgularda ciddi anlamda sorgulamaların olmaması, demokratik siyasal anlayışın filizlenip kök salamaması, niteliksiz yöneticilerin baba, bilge, arif gibi sanlarla anılmaları ve şeyhlerin ve velilerin karizmatik güç sahibi olduklarına inanılması, seçkincilik ve sıradancılık öğretisinin hala yaşayan yansımaları olsa gerektir.